

Arbeid, klasse en sociale ongelijkheid

Nieuwe variaties op een oud thema¹

Het jaar 2000 nadert met rasse schreden en het fin-de-sièclegevoel slaat onverbiddelijk toe. Dat gaat ook aan de sociologie niet voorbij. Het komt onder meer tot uiting in het veelvuldig gebruik van het voorvoegsel 'post'. We horen al enige tijd dat we in een postindustriële samenleving zijn beland. Waardeveranderingen, bijvoorbeeld de toenemende prominentie van expressieve waarden, zouden wijzen op de komst van een postmaterialistische levenshouding. Veranderingen in de economie, zoals de afnemende betekenis van grootschaligheid en het toenemend belang van kwaliteits- boven massaproductie, zijn signalen dat er een postfordistisch produktiesysteem in aantocht zou zijn. De overtuiging dat traditionele organisatieprincipes – ver doorgevoerde horizontale en verticale arbeidsverdeling, gedetailleerde taakvoorschriften, nauwkeurig toezicht – hun langste tijd gehad hebben leidt tot de voorspelling dat de zegetocht van een posttayloristisch organisatiemodel voor de deur staat. En tenslotte blijken ook de fundamenteën van de moderne cultuur (vooruitgangsoptimisme, universalisme, geloof in maakbaarheid) zo aangetast dat we een post-modern tijdperk tegemoet lijken te gaan.

Zo dringt zich bij menigeen de indruk op dat we zo niet het einde van de geschiedenis, dan toch het einde van een tijdperk beleven. Daarbij wisselen hoop en vrees elkaar af. Velen die een postindustrieel c.q. postfordistisch c.q. posttayloristisch arbeidsbestel voorzien koesteren optimistische verwachtingen: over toenemende welvaart, toenemende ontplooiingsmogelijkheden, toenemende keuzevrijheid. Maar er is ook sprake van pessimisme en verwarring. Er wordt gesproken over een 'risico-maatschappij' en over de 'nieuwe onoverzichtelijkheid'. De calculerende burger brengt niet alleen politici tot wanhoop. Ook in de sociale wetenschappen is, naar verluidt, de chaos-theorie in opkomst. Tegen deze achtergrond zal het onderwerp van dit betoog de lezer wellicht wat passé voorkomen. Mijn centrale vraag is of het klassebegrip – een kernbegrip voor vele klassieke en moderne sociologen om de dynamiek van de industriële samenleving te achterhalen – ook onder de veranderende maatschappelijke omstan-

digheden nog dienst kan doen bij de analyse van sociale ongelijkheid. Een vraag die voor een arbeidssocioloog die de stap naar de algemene sociologie waagt, bijzonder relevant is. Het klassebegrip is immers steeds een brug geweest tussen het onderzoek van arbeidsvraagstukken en algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Maar vervult het die rol nog steeds? De meningen daarover zijn, zoals zal blijken verdeeld.

Ik zal mijn betoog in vijf stappen opbouwen. Ik begin met het terugroepen van een al wat oudere discussie over het klassebegrip, die in de jaren zeventig tot een vernieuwd klassebegrip van duidelijk neo-weberiaanse snit geleid heeft. Daarna vraag ik de aandacht voor de recent opnieuw te beluisteren kritiek op het klassebegrip, die samenhangt met de zojuist gememoreerde ideeën over fundamentele veranderingen in de moderne samenleving. Na een korte tussenbalans zal ik nader ingaan op recente veranderingen in het arbeidsbestel die naar mijn mening twijfel oproepen over de juistheid van die kritiek. En tenslotte zal ik dan de vraag naar de bruikbaarheid van het (vernieuwde) klassebegrip proberen te beantwoorden.

* J. van Hoof is hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden en aan de Open Universiteit te Heerlen.

De na-oorlogse discussie en de opkomst van het neo-weberiaanse klassebegrip

Voor een korte schets van de na-oorlogse discussie over de rol van klassenstructuren en het belang van het klassebegrip is er geen beter vertrekpunt denkbaar dan de oratie die Van Heek 45 jaar geleden in Leiden uitsprak. De titel luidde 'Klassen- en standenstructuur als sociologische begrippen' (Van Heek 1948, ook opgenomen in Van Heek 1973). In deze oratie ontwikkelde Van Heek de stelling dat de klassenstructuur, die in de Westeuropese samenlevingen gedurende de laatste decennia van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zo prominent aanwezig was, onder invloed van ontwikkelingen als het toenemend staatsingrijpen in het economisch leven, de stijgende welvaart, de opkomst van de 'nieuwe middenstand' en de afnemende invloed van de revolutionair-socialistische ideologie aan het vervagen was. Dat ging gepaard met een herleving van standselementen, zij het in een nieuwe, van de voor-industriële standenstructuur wel te onderscheiden gedaante.

Grote waarde hechtte Van Heek daarbij aan de scheiding tussen de leiding van bedrijven en de eigendom ervan, waardoor een 'nieuwe bewindvoerdersgroep' ontstaat (we herkennen Burnhams theorie van de managerial revolution). De managers van particuliere ondernemingen vormen tezamen met hun tegenvoeters in het overheidsapparaat en de hooggeschoolde vakspecialisten die in deze organisaties werkzaam zijn een nieuwe leidende groep in onze samenleving. Kenmerkend voor deze groep is ten eerste dat hun positie op hun opleiding en niet op vermogensbezit berust, en vervolgens het bezit van een eigen, professionele mentaliteit en levensstijl. Deze nieuwe bewindvoerdersgroep verbindt zich met de 'moderne beroepsstanden' tot een nieuwe standenstructuur, waarin de beroepseer de basis voor een nieuwe levensstijl en voor sociale achting wordt. Het beroepsprestige was daarom voor Van Heek de ingang bij uitstek voor de bestudering van de sociale gelaagdheid in de Nederlandse samenleving en van de 'stijging en daling op de maatschappelijke ladder'. Van Heek trok hieruit overigens niet de conclusie dat klassenelementen hun betekenis voor het levenslot van mensen verliezen. De hoogkapitalistische klassenstructuur (als bron van voorrechten en tegenstellingen) verdwijnt, doch de klassenstructuur als *ongelijkheid van levenskansen* blijft invloed behouden, zo valt

in Van Heeks bijdrage aan de bundel Drift en Koers uit 1961 te lezen (Van Heek o.c., p. 167-171). Daarmee maakte Van Heek een onderscheid, dat (zo zal blijken) ook nu nog van belang is.

In het algemeen raakte het klassebegrip in de na-oorlogse sociologie enigszins op de achtergrond. Sociologen in binnen- en buitenland zagen de westerse samenleving in toenemende mate als een middenklassemaatschappij, waarin de scherpe scheidslijnen van weleer hadden plaatsgemaakt voor 'meervoudige statushiërarchieën' en veelvuldig voorkomende 'statusdiscrepanties'. Zij legden de nadruk op een multidimensionale benadering van sociaal-economische status die erop gericht was de heterogeniteit van de beroepsbevolking naar voren te brengen (Berger en Hradil 1990). Aan het einde van de jaren zestig maakte het klassebegrip echter een opvallende reëntree, gevoed door het besef dat sociale ongelijkheid toch een hardnekkiger en minder diffuus verschijnsel was dan men aanvankelijk had gedacht.

Dat ging in eerste instantie gepaard met een discussie over wat precies de essentie van het klassebegrip was. In deze discussie, die soms het karakter van een ware stammenstrijd aannam, stonden de aanhangers van Marx tegenover die van Weber. In theorie liep er een duidelijke scheidslijn tussen neo-marxisten en neo-weberianen. De neo-marxisten bleven vasthouden aan de opvatting dat ook in de laatkapitalistische samenleving de fundamentele tegenstelling die tussen een klasse van kapitalisten en de arbeidende klasse, de grote massa van loonafhankelijken, blijft, ook al waren zij bereid het bestaan van 'fracties' binnen de arbeidersklasse en van 'contradictoire klassenposities' te erkennen (Zie bijvoorbeeld Wright 1982). Neo-weberianen zoals Giddens (1973) verbonden het klassebegrip met de verschillende segmenten van de arbeidsmarkt en met het bestaan van mobiliteitsbarrières. Zij kwamen zo (net als indertijd Weber zelf) uit op meer gedifferentieerde klassenschema's dan de neo-marxisten. In de praktijk bleek die scheidslijn niet zo scherp, onder andere omdat sommige neo-marxisten in hun pogingen het dichtome klassenmodel te versoepelen, steeds meer elementen uit het Weberiaanse denken binnenhaalden.²

We kunnen anno 1993 vaststellen dat de discussie tussen neo-marxisten en neo-weberianen beslecht is en wel ten gunste van de laatste.³ Het klassebegrip waar ik het in het vervolg over zal hebben is

dus niet het marxistische klassebegrip. Om het verschil te verduidelijken schets ik nu in het kort de thans vermoedelijk meest invloedrijke variant van het weberiaanse begrip, het klassenschema van de Engelsman John Goldthorpe (Goldthorpe 1980). Goldthorpe beoogt categorieën werkenden te onderscheiden die homogene posities op de arbeidsmarkt en in de arbeidsorganisatie innemen, mensen die hun werk in een zelfde type arbeidsverhouding ('employment relation') verrichten. Dat leidt tot een indeling in zeven hoofdklassen:

- I hoger leidinggevend personeel, hooggekwalificeerde vakspecialisten, eigenaren van grote ondernemingen;
- II lager leidinggevend personeel, minder hooggekwalificeerde vakspecialisten;
- III hoofdarbeiders die routinewerk in de administratieve en commerciële sfeer verrichten;
- IV kleine zelfstandigen (inclusief boeren);
- V lagere technici en toezichthoudend personeel;
- VI geschoolde handarbeiders;
- VII semi- en ongeschoolde handarbeiders (inclusief landarbeiders).⁴

Aan de bovenkant van het schema bevindt zich niet de traditionele kapitalistenklasse. Deze is opgegaan in een nieuwe 'upper class' waartoe ook topmanagers en hooggekwalificeerde specialisten behoren. De bovenste twee klassen noemt Goldthorpe tezamen de 'service class' (een engelse vertaling van het duitse Dienstklasse), op grond van het feit dat hun arbeidsverhouding het karakter van een 'dienstbetrekking' heeft. Dat zijn dus in feite mensen die zich met het bestuur en beheer van en specialistische werkzaamheden binnen de grote bureaucratische organisaties in bedrijfsleven en publieke sector bezighouden. Aan de onderkant vinden we de arbeiders terug, verdeeld over twee klassen. Daartussen bevindt zich een overgangsgebied, waar zich niet alleen de kleine zelfstandigen bevinden (klasse IV), maar ook de categorie van routinehoofdarbeid (het lagere kantoor- en winkelpersoneel) (klasse III) en een klasse van lagere technici en chefs van handarbeiders (klasse V). Het is duidelijk, dat we hier inderdaad ver verwijderd zijn van het dichotome marxistische klassenschema.

De reëntree van het klassebegrip in de discussie over sociale verhoudingen en maatschappelijke veranderingen heeft, zo vat ik het voorgaande samen, tot meer geleid dan alleen scholastiek en richtingensrijd. Het heeft ook een gemoderniseer-

de kijk op het verschijnsel klasse opgeleverd. Een klassebegrip dat zich heeft losgemaakt van apriori's over historische wetmatigheden, dat toegesneden is op de toenemende heterogeniteit van arbeidsmarkt- en werksituaties en dat recht doet aan het grote belang van onderwijs en sociale mobiliteit in onze samenleving. Op de bruikbaarheid van dit begrip zal ik straks verder ingaan.

Postindustriële en postmoderne kritiek op het klassebegrip

Doch de geschiedenis lijkt zich te herhalen. Net op het moment dat de kruitdampen grotendeels zijn opgetrokken en de contouren van een vernieuwd klassebegrip zichtbaar zijn geworden, wordt het alweer onder vuur genomen. En opnieuw luidt de kritiek dat het te weinig oog heeft voor de ingrijpende veranderingen die zich onder onze ogen aan het voltrekken zijn. Op deze kritiek ga ik nu wat verder in.

In Duitsland, waar de discussie tussen voor- en tegenstanders van het 'verticale model van sociale ongelijkheid' al een aantal jaren woedt,⁵ zijn de critici vooral te vinden in de kring rondom de Münchener hoogleraar Ulrich Beck. Zij leggen grote nadruk op twee veranderingen:

- het alsmar voortschrijdende proces van *individualisering*;
- de verzelfstandiging en toenemende pluriformiteit van *levensstijlen*.

Zo stelt Beck, in een artikel met de veelzeggende titel 'Jenseits von Klasse und Schicht' dat de toenemende welvaart en inkomenszekerheid die de verzorgingsstaat ons gebracht heeft tot een versnelling van het individualiseringsproces hebben geleid, hetgeen onder meer tot uiting komt in een toenemende verscheidenheid aan levenssituaties en levenslooppatronen (Beck 1983; 1986). De toegenomen welvaart heeft de stratificatiestructuur als geheel op een hoger niveau gebracht zonder dat de onderlinge verschillen veel kleiner zijn geworden: voor alle categorieën zijn er thans meer inkomen, vrije tijd, opleidings- en mobiliteitsmogelijkheden beschikbaar dan voorheen. Individuen maken zich tengevolge daarvan meer en meer los uit de traditionele verbanden van de industriële samenleving, zoals het gezin, de lokale gemeenschap en ook de sociale klassen. Klassen waren in het verleden méér dan alleen economische categorieën; het waren ook leefwerelden met eigen relatiepatronen, levensstijlen en organisatievormen, die een stempel drukten op iemands

sociale identiteit. Juist in dit opzicht zijn klassen aan het vervagen.

Hradil heeft op de sociaal-culturele aspecten van het individualiseringsproces gewezen (Hradil 1990). De klassen en standen van weleer vallen uiteen in een groot aantal sociaal-culturele milieus. Een veelheid aan levensstijlen dient zich aan, waarin steeds minder van de traditionele klasse- en standsgebonden levensstijlen te herkennen valt. Zulke sociaal-culturele verschillen hangen nog maar ten dele samen met de posities die mensen in het arbeidsbestel innemen. Leeftijd, opleiding en fundamentele waarde-oriëntaties (met name het onderscheid tussen materialistische en post-materialistische waarden) spelen een minstens even belangrijke rol. Er is sprake van een *ontkoppeling* tussen 'objectieve' levensomstandigheden en 'subjectieve' leefwijzen, tussen de economische en de socio-culturele dimensie van sociale ongelijkheid.

Deze veranderingen ondermijnen volgens Beck c.s. de fundamenteën van het klassebegrip. De toenemende differentiatie in levensomstandigheden en levensstijlen is steeds moeilijker in klassenschema's te vangen. In de sociale wereld van de meeste mensen speelt klasse geen prominente rol meer. Hoewel sociale ongelijkheid blijft voortbestaan, is er sprake van 'social inequality without stratification' (D. Wrong) of (zo men wil) 'kapitalisme zonder klassen'.

Voor de genoemde auteurs vormen deze ontwikkelingen een onderdeel van een breder maatschappelijk veranderingsproces. Achter hun kritiek op het verticale model van sociale ongelijkheid gloort het beeld van een postindustriële maatschappij, een maatschappij met een hoog welvaarts- en opleidingsniveau, met een toenemende mobiliteit en flexibiliteit, een samenleving waarin postmaterialistische waarden een steeds grotere rol spelen en waarin het arbeidsbestel geleidelijk zijn dominerende plaats verliest. Geen wonder, dat in deze maatschappijvisie weinig ruimte is voor zoiets 'materialistisch' als het klassebegrip!

Aarzelen de hier besproken Duitse auteurs om het woord 'postmodern' in de mond te nemen, die aarzeling is heel wat minder groot bij enkele Angelsaksische auteurs, die zich eveneens met zulke veranderingen bezighouden. Een goede illustratie vormt het driemanschap Crook, Pakulski en Waters, die in hun recente boek *Postmo-*

dernization. Change in advanced society een groot aantal culturele, politieke, sociale en economische veranderingen in het kader van een algemene theorie over de overgang naar een postmoderne samenleving proberen te brengen (Crook, Pakulski en Waters 1992). In dat overgangsproces ondergaan de bestaande vormen van sociale ongelijkheid een gedaanteverandering.

De opvattingen van Crook c.s. daarover sluiten tot op zekere hoogte aan bij die van de zojuist besproken Duitse sociologen. Ook bij hen vinden we veel aandacht voor individualisering, fragmentering van de klassenstructuur en het toenemend belang van levensstijlen. Doch zij geven er een radicale wending aan die typerend is voor het post-moderne denken. Levensstijlen (zeg maar gerust lifestyles) worden volgens hen steeds meer een middel in een symbolische concurrentiestrijd tussen mensen, een strijd die zich steeds meer afspeelt op het terrein van de consumptie. Daardoor krijgen ze een eigen dynamiek. Dat proces wordt verder aangejaagd door de invloed van de massamedia. Levensstijlen worden ons in sterk gestileerde vorm voorgespeeld op het bioscoop- en tv-scherm. Daarbij vindt een proces van verdere differentiatie plaats: steeds kleinere verschillen krijgen een steeds grotere betekenis (zoals iedere ouder weet die zijn/haar opgroeiende kinderen de aanschaf van dure merkartikelen uit het hoofd probeert te praten). Dat proces draagt bij tot een verdere vervaging van de grenzen tussen sociale groepen.

Waar het nu volgens Crook c.s. om draait is dat zulke door de media bemiddelde socio-culturele verschillen (zij spreken van 'simulated inequality') meer en meer de verschillen worden die er werkelijk toe doen en dat verschillen in klasse en sociaal milieu daardoor naar de achtergrond worden gedrongen.

'Status will not depend on one's location in the society, especially its systems of production or reproduction, but on one's status accomplishments in the sphere of consumption, one's access to codes. They will involve the products one uses, the places one goes, the leisure pursuits in which one engages, the clothes one wears. Social membership will be contingent on mass participation, display and profligacy rather than on work and ownership' (p. 133).

Sprak Hradil nog van een ontkoppeling van economische en culturele aspecten van ongelijkheid, bij Crook c.s. krijgen de laatste de primaire rol

toebedeeld. Het zwaartepunt verschuift in deze postmoderne visie op ongelijkheid van de economische naar de culturele sfeer, van levenskansen naar levensstijlen, van produktie naar consumptie (Crook c.s. p. 133). Dat leidt tevens tot een heel diffuus en fluctuerend beeld van sociale ongelijkheid: consumptiepatronen zijn aan modes onderhevig, levensstijlen kunnen snel achterhaald blijken, statusclaims kunnen worden afgewezen. Op zulke verschillen valt weinig peil te trekken, ze vormen zeker geen goede basis voor meer duurzame scheidslijnen in de samenleving. Sociale ongelijkheid als 'virtual reality', zo zou men het kunnen samenvatten. Klasse- en zelfs genderverschillen (Crook c.s. p. 130-131) gaan op in een bonte verzameling van levensstijlen, waarvoor elk wat wils te vinden is. Maar toch rijst er een vraagje: zou iedereen nu dezelfde kansen, dezelfde mogelijkheden hebben om de door hem of haar begeerde levensstijl in de praktijk te brengen? Verschillen in koopkracht en verschillen in arbeidsmarktpositie verdwijnen bij Crooks c.s. wel heel ver naar de achtergrond. Ik kom daar nog op terug.

Tussenbalans

Maar eerst is het tijd om een tussenbalans op te maken. In de jaren zeventig, zo heb ik betoogd, kwam een vernieuwd klassebegrip tot ontwikkeling, dat rekening houdt met de heterogeniteit van arbeidssituaties, maar tegelijkertijd nadruk blijft leggen op het voortbestaan van duidelijke scheidslijnen op de arbeidsmarkt. De kritiek die de laatste jaren gehoord wordt, richt zich (meer dan vroeger) sterk op de veranderde verhouding tussen socio-culturele en economische aspecten van ongelijkheid. De relatieve autonomie van de socio-culturele aspecten wordt sterk benadrukt. De kritiek richt zich dan ook tegen een speciale invulling van het klassebegrip. Dat is het begrip *sociale klasse*, collectiviteiten die niet alleen op grond van hun positie op de arbeidsmarkt, maar ook van sociale en culturele kenmerken een eenheid vormen. Het zijn zulke collectiviteiten die volgens Beck c.s. thans in ontbinding verkeren. Daarmee heeft het klassebegrip kennelijk voor hen afgedaan, ook als instrument om de ongelijke verdeling van levensomstandigheden en levenskansen te onderzoeken.

Achter deze stellingname gaat (als ik het goed zie) nog een andere stelling schuil. Die luidt dat levensomstandigheden en -kansen van mensen

thans in het algemeen minder afhankelijk zijn geworden van hun plaats in het arbeidssysteem. Daarvoor worden twee, nauw samenhangende argumenten aangevoerd. Ten eerste de opkomst van de verzorgingsstaat, waardoor de sociale zekerheid toegenomen is en er een steeds groter aanbod van collectieve goederen (onderwijs, gezondheidszorg, welzijnsvoorzieningen, culturele produkten) beschikbaar is. En vervolgens de afnemende 'centraliteit' van betaalde arbeid door de toename van de vrije tijd en de opkomst van postmaterialistische waarden (Noll en Habich 1990). Dat zijn bekende argumenten, die sociologen en anderen in het nabije verleden verleiden hebben tot een nogal optimistische kijk op de postindustriële samenleving. Dit gevoegd bij de grote nadruk van de eerder genoemde auteurs op individualisering en mobiliteit leidt tot de conclusie dat de recente kritiek op het klassebegrip gebaseerd is op een optimistische voorstelling van het hedendaagse arbeidsbestel. Een arbeidsbestel dat gekenmerkt zou worden door pluriformiteit en openheid, door het verdwijnen van starre organisatieprincipes⁶, waarin geen plaats meer zou zijn voor scherpe scheidslijnen en dat als geheel een minder dominante positie in de samenleving inneemt.

In het vervolg van mijn betoog wil ik deze voorstelling nu kritisch doorlichten. De volgende vragen dienen daarbij als leidraad:

- Is er inderdaad sprake van een afnemend belang van betaalde arbeid, en van een afnemende afhankelijkheid van de positie in het arbeidsbestel?
 - Is ongelijkheid in het arbeidsbestel inderdaad zo ongestructureerd en diffuus?
 - Is er inderdaad een toename van mobiliteit en een verlaging van mobiliteitsbarrières zichtbaar?
- Ik zal dan tenslotte ingaan op de bruikbaarheid van het vernieuwde klassebegrip.

Recente veranderingen in het arbeidsbestel

Het valt natuurlijk niet te ontkennen dat ons arbeidsbestel in toenemende mate gekenmerkt wordt door differentiatie en pluriformiteit. Dat manifesteert zich in de opmars van deeltijdarbeid, tijdelijke en flexibele arbeidsrelaties, differentiatie van arbeidsvoorwaarden, de komst van quasisbanen zoals pool- en werkervaringsplaatsen enzovoorts. Mede daardoor vertonen loopbanen van mannen en vrouwen veel meer variatie dan voorheen.

Het is erg verleidelijk om deze processen van differentiatie te zien als een verruiming van de keuzemogelijkheden van individuen en dus als processen die inhaken op en bijdragen aan het proces van individualisering. Op deze manier wordt 'flexibilisering', het woord dat ondernemers en politici bij voorkeur in de mond nemen wanneer zij het over zulke processen hebben, doorgaans aan de man/vrouw gebracht. En zo wordt het ook voorgesteld door de eerder besproken moderne critici van het klassebegrip. In werkelijkheid ligt het heel wat gecompliceerder. Dat wordt duidelijk wanneer we ons buigen over recente ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Ik wil vier aspecten daarvan nader belichten.

In de eerste plaats is het de afgelopen jaren glashelder geworden dat de marges die de verzorgingsstaat mensen in de werkende leeftijd biedt om zich buiten of aan de rand van het arbeidsbestel te handhaven, aanzienlijk smaller geworden zijn. De verzorgingsstaat heeft zijn lot meer dan ooit met het arbeidsbestel en met economische groei verbonden. Verhoging van de arbeidsparticipatie is het centrale doel van het arbeidsmarktbeleid van de jaren negentig, als middel om de sociale zekerheid betaalbaar te houden en als middel om de integratie van de samenleving te versterken (WRR 1990). 'Iedereen de arbeidsmarkt op; als het niet goedschiks is, dan maar kwaadschiks en tegen lagere lonen' zo heb ik elders de hoofdlijn van dit beleid samengevat (Van Hoof 1993a). Met andere woorden: de toegang tot betaalde arbeid is weer onverkort de basis voor iemands bestaansmogelijkheden en levenskansen. De meeste mannen en vrouwen zijn daarvan maar al te zeer doordrongen, gezien hun pogingen om voor zichzelf of voor hun kinderen een zo gunstig mogelijke uitgangssituatie te verwerven. Over mijn twijfels over dit beleid heb ik elders meer gezegd; ik zal dat nu niet herhalen (Van Hoof 1990).

Neemt de 'arbeidsmarktafhankelijkheid' van een groeiend deel van de bevolking dus toe, tegelijkertijd (en dit is het tweede aspect) heeft de arbeidsmarktsituatie zich in ons land en elders in West-Europa sinds de jaren zeventig ongunstig ontwikkeld. Dat werd enigszins aan het oog onttrokken door het opvallende economische herstel in de tweede helft van de jaren tachtig, maar de problemen zijn thans weer in volle omvang zicht-

baar. Het aanbodoverschot op de arbeidsmarkt is hier en elders zeer omvangrijk en de kansen dat dit langs de weg van economisch herstel en groei van de werkgelegenheid nog voor het jaar 2000 grotendeels weggewerkt kan worden zijn (mede gezien de nog steeds aanhoudende groei van het aanbod) niet erg groot (Van Hoof 1993a). Deze situatie leidt tot toename van de concurrentie op de arbeidsmarkt, verdringsverschijnselen en werkloosheid. Op de arbeidsmarkt van de jaren negentig zal het voorlopig dringen blijven. Onder deze omstandigheden nemen de arbeidsmarktrisico's voor vele categorieën werknemers c.q. werkzoekenden snel toe. De kans om op een zeker moment in de beroepsloopbaan met werkloosheid geconfronteerd te worden wordt groter, ook voor categorieën die tot voor kort een tamelijk sterke positie leken te bezitten. De goed geschoolde DAF-medewerkers kunnen daarover meepraten. Niettemin blijven de kansen op werkloosheid – zeker op langdurige werkloosheid – zeer ongelijk verdeeld, zoals een blik op de werkloosheidsstatistieken ons leert.⁷ Hoewel de meeste werklozen er na verloop van tijd in slagen weer een baan te bemachtigen, betekent de werkloosheidsperiode toch vaak een breuk in de loopbaan, bijvoorbeeld omdat de nieuwe baan slechter wordt betaald of minder toekomstperspectieven biedt. Ook de al dan niet tijdelijke keuze voor deeltijdarbeid brengt de continuïteit van de loopbaan en de kans om carrière te maken in gevaar, zoals de meeste werkende vrouwen maar al te goed weten. Een andere risicofactor die in belang toeneemt is het verschijnsel dat arbeidsmarktonderzoekers onderbenutting noemen: het vervullen van een functie die onder het opleidingsniveau van de betreffende werknemer ligt (Huijgen 1989, Salverda 1990). Tegen deze achtergrond is de toenemende keuzevrijheid waarover zoveel te doen is deels gewoon schijn en heeft ze voor een ander deel deze grotere risico's als keerzijde. Een goede illustratie is te vinden in het onderzoek van Yvonne Kops naar 'flexibele starters', dat wil zeggen jongeren die bij hun intrede op de arbeidsmarkt te maken krijgen met tijdelijke en flexibele arbeidsrelaties. Bij sommige jeugdonderzoekers leeft de mening dat in het levensontwerp van moderne jongeren meer dan voorheen plaats is voor flexibele arbeidservaringen. Deze jongeren zouden meer dan oudere generaties in staat zijn met onzekerheid om te gaan en zich bovendien minder identificeren met beroepsarbeid. Flexibele

ler arbeidspatronen passen in een flexibeler levensontwerp. Deze ideeën werden in haar onderzoek echter geenszins bevestigd. Flexibele arbeid bleek in de praktijk in sterke mate verweven met de werkloosheidsproblematiek. 'Voor *alle* jongeren ongeacht hun opleidingsniveau, is de – uit de slechte arbeidsmarktsituatie voortvloeiende – afname van de keuze- of uitwijkmogelijkheden een belastende factor. Bovendien bleek uit de resultaten geen aanleiding om te veronderstellen dat een gedwongen keuze gemakkelijk te integreren is in hun levensontwerp of daar zelfs een verrijking van zou zijn' (Kops 1993, p. 187). De problemen die zij bij hun flexibele start ondervinden worden nog aanzienlijk verscherpt door het feit dat het flexibele werk vaak ook kwalitatief veel te wensen overlaat. Met name de laagst opgeleide jongeren komen daardoor snel in een tamelijk perspectiefloze situatie terecht (zie ook Veendrick 1993).

Tot nu toe heb ik beargumenteerd dat de band tussen arbeidsparticipatie en levenskansen de afgelopen jaren eerder sterker dan zwakker geworden is, en dat deze arbeidsmarktafhankelijkheid voor veel werknemers en werkzoekenden ook meer risico's met zich meebrengt. De volgende ontwikkeling waar ik op wil wijzen is dat onder invloed van de genoemde verhoudingen op de arbeidsmarkt (en ten gevolge van het door overheid en werkgevers gevoerde beleid) de beloningsverschillen weer aan het toenemen zijn. In alle Westeuropese landen is in de loop van de jaren tachtig de nivelleringsstrend omgeslagen in denivellering. Zo constateert Marsden in een voor de ILO uitgevoerd onderzoek naar veranderingen in de loonstructuur gedurende de periode 1970 tot 1988 dat vanaf een zeker moment in de jaren tachtig (voor het ene land vroeger, voor het andere wat later) de inkomensspreiding groter is geworden, terwijl ook beloningsverschillen naar beroepsgroepen en bedrijfsklassen zijn toegenomen. Alleen de verschillen tussen mannen en vrouwen lopen wat dit betreft uit de pas: hier kwam de verkleining van verschillen die in de jaren zeventig plaats heeft gevonden weliswaar tot stilstand, maar er vond over het algemeen geen nieuwe toename van deze verschillen plaats (Marsden 1990).

Wilterdink heeft in zijn recent uitgesproken oratie eveneens gewezen op de toenemende verschillen in de inkomensverhoudingen. De vergroting van

de inkomensverschillen in Westerse samenlevingen is volgens hem onder meer het gevolg van de daling van de verzorgingsinkomens (de uitkeringen) en de toenemende ongelijkheid van arbeidsinkomens (de lonen en salarissen). Wat dat laatste betreft wijst hij vooral op de aanzienlijke stijging van de hoge en zeer hoge arbeidsinkomens, de salarissen van managers van grote en middelgrote ondernemingen. Die contrasteert duidelijk met de stagnatie c.q. achteruitgang in de laagste regionen van de loonhiërarchie. Net als Marsden is hij van mening dat deze denivellering geen conjunctureel verschijnsel is. Zowel de veranderingen aan de bovenkant als aan de onderkant van de loonhiërarchie wijzen op belangrijke verschuivingen in de machts- en afhankelijkheidsrelaties binnen het nationale arbeidsbestel, die op hun beurt sterk beïnvloed worden door de toenemende internationalisering van economie en bedrijfsleven (Wilterdink 1993).

Het bestaan van beloningsverschillen hoeft echter niet per se te wijzen op het bestaan van scheidslijnen op de arbeidsmarkt. Daarvoor is nodig dat de verschillen samenvallen met *mobilitetsbarrières*, dat wil zeggen met plafonds die de kansen van bepaalde categorieën werknemers om hogerop te komen begrenzen. En daarmee zijn we dan bij het vierde en laatste punt beland dat ik onder de aandacht wil brengen. Dat is de invloed van de arbeidsmarktverhoudingen op zulke mobiliteitsbarrières. Voor de aanhangers van het gemoderniseerde klassenbegrip is dit een cruciale zaak: zoals we al eerder gezien hebben vallen grenzen tussen klassen samen met beperkingen van de (verticale) mobiliteit. Hun critici lijken mij het belang van dit punt enigszins te onderschatten: het bestaan van veel functiewisselingen is voor hen min of meer een vaststaand feit, doch ze vragen zich zelden af of die mobiliteit aan grenzen is gebonden.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat zulke 'grenzen aan de mobiliteit' binnen de beroepsloopbaan scherper worden. Onderzoek naar mobiliteitsprocessen binnen grote organisaties brengt tendensen aan het licht die we met de term 'interne segmentering' zouden kunnen aanduiden: het inkorten van promotieladders, het bestaan van promotieplafonds, het steeds sterker koppelen van promotie aan formele kwalificatie-eisen (Van Hoof 1993b). Ik volsta hier met de verwijzing naar een andere recente dissertatie, die van Steijn

en De Witte, die deze processen in vier heel verschillende grote organisaties getraceerd hebben. Daaruit trekken ze de conclusie dat 'de promotiekansenstructuur voor werknemers op uitvoerend niveau onder druk staat ... enerzijds omdat het aantal promotiemogelijkheden afneemt, anderzijds omdat bij promotiebeslissingen hogere "kwalificatie"-eisen (vooral opleidingseisen) worden gesteld. De verkorte promotiekanalen bevatten als het ware "glazen plafonds" die alleen met behulp van de vereiste (voor)opleidingskwalificaties doorbroken kunnen worden' (Stein en De Witte 1992, p. 167).⁸

Een andere aanwijzing komt uit het stratificatie-onderzoek. In dit type onderzoek wordt de traditionele aandacht voor de *intergeneratiemobiliteit* steeds meer aangevuld met onderzoek naar *intra-generatiemobiliteit*, onderzoek dus naar beroepsloopbanen. Hier valt steeds meer de mening te beluisteren dat de invloed van iemands eerste baan op het verdere verloop van zijn loopbaan groter wordt. De eerste baan zou dus meer dan vroeger de grenzen trekken waarbinnen mobiliteit plaatsvindt. Dit is voor Duitsland overtuigend aangetoond door Mayer en Blossfeld, op basis van het omvangrijke cohortonderzoek naar loopbanen van het Max Planck Instituut. Zij vergeleken drie cohorten, een vooroorlogs, een oorlogs en een na-oorlogs cohort. Van cohort tot cohort bleek de samenhang tussen het niveau van de eerste baan en dat van de baan die men rond het dertigste levensjaar bereikt had sterker te worden (Mayer en Blossfeld 1990). Ook dat wijst dus op het toenemend belang van mobiliteitsplafonds voor de beroepsloopbaan.

Deze opmerkingen leiden tot de conclusie dat de veronderstelling dat de socio-economische scheidslijnen aan het vervagen zijn voorbarig is. In concreto zijn thans zowel aan de onder- als aan de bovenkant van de arbeidsmarkt duidelijke scheidslijnen zichtbaar. Wat de onderkant betreft wordt er al geruime tijd gesproken van het ontstaan van een onderklasse in de verschillende Westeuropese samenlevingen. En hoewel de situatie van land tot land verschilt (waarbij vooral de woonsituatie een grote rol speelt) weten we, mede dankzij het onderzoek dat aan het Leidse Sociologische Instituut door Schuyt en zijn medewerkers verricht is, dat ook in ons land sociale categorieën ontstaan zijn die financieel steeds meer achterop raken, wier arbeidskansen tot een minimum zijn gereduceerd, die in toenemende

mate in een sociaal isolement terecht komen en waarbinnen afwijzing van gangbare waarden en normen met betrekking tot arbeid een regelmatig voorkomend verschijnsel wordt (Engbersen 1990, Ultee c.s. 1992). Te Grotenhuis heeft daar onlangs nog aan toegevoegd dat de kans dat ouders uit deze categorieën hun ervaringen van uitsluiting en zelfuitsluiting op hun kinderen overdragen groot is (Te Grotenhuis 1993).

Aan de bovenkant van de arbeidsmarkt komen we terecht bij de sterke positie van de categorie die Van Heek al de 'nieuwe bewindvoerdersgroep' noemde en die door Goldthorpe tot de kern van de 'service class' is gemaakt. Internationaal onderzoek wijst uit dat de service class (en dan vooral het bovenste deel ervan) haar positie in de achter ons liggende decennia *geconsolideerd* heeft. Dat blijkt niet alleen uit de gestage groei van deze categorie en haar gunstige materiële positie, maar ook uit het feit dat de recruitering van nieuwe leden in toenemende mate uit eigen gelederen plaatsvindt en dat neerwaartse mobiliteit tot op heden in vergelijking tot andere klassen weinig voorkomt (Erikson en Goldthorpe 1992, p. 217 e.v., Herz 1990). Kinderen die uit een tot deze categorie behorend ouderlijk milieu afkomstig zijn hebben dus relatief gunstige kansen ook zelf in deze categorie terecht te komen, terwijl personen die eenmaal zo'n positie bereikt hebben, relatief weinig risico lopen deze weer te verliezen. Dat wijst op de werking van afsluitingsmechanismen, waardoor deze categorie ook over de generaties heen een duidelijke stabiliteit verworven heeft.⁹

De toenemende noodzaak tot arbeidsparticipatie, de groeiende arbeidsmarktrisico's, de toenemende ongelijkheid en de verscherping van bepaalde mobiliteitsbarrières zijn verschijnselen die vaak genegeerd worden door degenen die zo gemakkelijk praten over toenemende pluriformiteit, keuzevrijheid en flexibiliteit. De postindustriële c.q. postmoderne visie op het arbeidsbestel, waarin de nadruk ligt op meer openheid, meer kansen voor zelfontplooiing, vervagen van economische scheidslijnen en afnemende centraliteit van betaalde arbeid (niet alleen in de beleving van mensen, maar ook en vooral als een sociaal-structureel verschijnsel) lijkt mij te rooskleurig. Voor zover de recente kritiek op het klassebegrip op zo'n visie berust, bezit zij een weinig solide fundament.

Dat brengt mij tot het laatste deel van mijn betoog: de vraag hoe onder de geschetste omstandigheden de bruikbaarheid en relevantie van het vernieuwde klassebegrip beoordeeld moeten worden.

De bruikbaarheid van het klassebegrip

Het zal, op grond van het voorafgaande geen verbazing wekken, dat ik het scepticisme over de bruikbaarheid van het klassebegrip niet deel. Met Goldthorpe en Marshall, die een jaar geleden daarover een programmatisch artikel schreven, ben ik van mening dat klassenanalyse een toekomst heeft (Goldthorpe en Marshall 1992). Zij omschrijven klassenanalyse welbewust als een *onderzoeksprogramma*, waarbij de samenhangen tussen drie soorten verschijnselen centraal staan:

- overeenkomstige posities binnen het geheel van relaties op de arbeidsmarkt en in arbeidsorganisaties;
- de processen waardoor individuen en huishoudens over deze posities worden verdeeld en herverdeeld;
- en de consequenties daarvan voor hun levenskansen, sociale identiteit en de waarden en belangen die zij nastreven.¹⁰

Onderzoek dat de laatste jaren is verricht (vaak op basis van het eerder gepresenteerde klassenschema) geeft ook aanleiding tot dit optimisme. Daarbij neemt het onderzoek naar sociale mobiliteit een prominente plaats in. Daarover nu enkele opmerkingen.

Zoals ik al heb gezegd is de intergeneratiemobiliteit voor elke theorie waarin het klassebegrip centraal staat een cruciaal punt. Het idee van klassen is nauw verbonden met de veronderstelling dat er barrières bestaan waardoor de kansen om hogerop te komen voor kinderen uit verschillende sociale milieus ongelijk verdeeld zijn. Of anders gezegd, met het idee dat klassen over de generaties heen een zekere mate van stabiliteit bezitten. Het onderzoek dat Goldthorpe in de jaren zeventig in Groot Brittannië uitvoerde en het vergelijkende onderzoek dat de afgelopen jaren onder leiding van Goldthorpe en Erikson in verschillende Westerse landen werd uitgevoerd, hadden beide tot doel om vast te stellen of de sociale mobiliteit in de loop van deze eeuw toegenomen is en of de samenleving in dit opzicht opener is geworden.

De resultaten van deze projecten zijn leerzaam. Op grond van zijn Britse onderzoek trok Gold-

thorpe de conclusie dat de mobiliteit in de loop van deze eeuw in absolute termen sterk is toegenomen, maar dat dit niet gepaard is gegaan met een verkleining van de verschillen in mobiliteitskansen tussen verschillende klassen. Door de grote veranderingen in de werkgelegenheidsstructuur in deze eeuw is er meer 'room at the top' gekomen (getuige bijvoorbeeld de gestage groei van de 'service class') en dat heeft uiteraard tot een toename van de opwaartse mobiliteit geleid. Maar tegelijkertijd zijn de verschillen tussen de kansen die kinderen uit verschillende klassen bezitten om een plaats bovenaan de hiërarchie te verwerven (de relatieve mobiliteit), ongeveer gelijk gebleven. De toename van de mobiliteit is het gevolg van structurele verschuivingen, niet van meer openheid (Goldthorpe 1980). In het vergelijkende onderzoek blijkt geen sprake van een over de hele linie toegenomen opwaartse mobiliteit; de verschillen tussen de afzonderlijke landen zijn in dit opzicht groot. Echter, of de mobiliteit in absolute termen nu groot of klein is, vrijwel overal vertoont de relatieve mobiliteit een grote mate van stabiliteit. Klassenverschillen in mobiliteitskansen blijken dus een hardnekkig leven te leiden (Erikson en Goldthorpe 1992).¹¹

Is er dus volgens dit onderzoek sprake van een vrij constante relatieve mobiliteit in de onderzochte Westerse landen, ons land lijkt in dit opzicht een afwijkend geval te zijn. Erikson en Goldthorpe bevestigen een eerdere bevinding van Ganzeboom e.a. dat de Nederlandse klassenstructuur gekenmerkt wordt door een groeiende openheid (Ganzeboom e.a. 1987). Zij zoeken de verklaring daarvoor in de gunstige positie van de in ons land relatief omvangrijke klasse van routinehoofdarbeid (klasse III in het Goldthorpe-schema). Die kenmerkt zich door een relatief grote doorstroming naar boven (naar de service class dus) en een relatief geringe uitstroom naar beneden (met name naar de klasse van semi- en ongeschoolde arbeiders). Kennelijk staat in ons land deze klasse wat dichterbij de bovenlaag van de klassenstructuur dan elders het geval is. Erikson en Goldthorpe suggereren dat dit misschien het gevolg zou kunnen zijn van de lage arbeidsparticipatie van vrouwen in ons land, waardoor deze klasse minder sterk gefeminiseerd is dan elders (Erikson en Goldthorpe 1992, p. 171-172). Waar in een klein land bijzonder kan zijn!

Zulke onderzoeken leveren sterke argumenten voor de relevantie van klassenanalyse. De resulta-

ten sporen met die van andere omvangrijke studies die meer gericht zijn op de mobiliteit tijdens het beroepsleven, zoals het al eerder genoemde Westduitse onderzoek naar levensloopprocessen. De algemene conclusie die Mayer en Blossfeld uit dit onderzoek trekken luidt, dat er afgaande op zowel de intra- als de intergeneratiemobiliteit eerder sprake is van een toenemende rigiditeit van de klassenstructuur dan van het openbreken ervan onder invloed van individualiseringsprocessen of het ontstaan van nieuwe statusgroepen (Mayer en Blossfeld 1990, p. 311).¹² Met andere woorden: de structuur van levens- en mobiliteitskansen wordt nog steeds in belangrijke mate bepaald door klassenverschillen. Natuurlijk zijn er ook andere factoren die daarop van invloed zijn, zoals sekse en etnische herkomst. Zulke kenmerken vermengen zich op de arbeidsmarkt met klassenverschillen, doch zijn daartoe niet volledig te herleiden. Maar ook wanneer men voor sekse en etniciteit controleert, blijken klassenverschillen in veel gevallen een dominerende rol te spelen (zie Noll en Habich 1990). En blijken er binnen de categorie van vrouwelijke werknemers dezelfde klassegebonden mobiliteitsbarrières te vinden als bij mannen (Marshall e.a. 1988, p. 103 e.v.). Het klassebegrip kan bij het onderzoek naar de genoemde verschijnselen dus niet gemist worden.

Ingewikkelder wordt het wanneer we vragen naar de invloed van de klassepositie op sociaal-culturele verschijnselen, zoals de veelbesproken levensstijlen. Zoals eerder opgemerkt is een – zo niet dé – centrale stelling van de eerder ten tonele gevoerde critici van het klassebegrip dat er in toenemende mate sprake is van een ontkoppeling tussen 'objectieve' en 'subjectieve' aspecten van sociale ongelijkheid. De relatieve autonomie van verschijnselen als maatschappijbeelden, waarde-oriëntaties, opinies en smaak en het feit dat deze ook door andere factoren beïnvloed worden dan de positie die mensen in het arbeidsbestel innemen kan natuurlijk moeilijk worden ontkend.

Toch kan ook hier de sociaal-structurele verankering van deze verschijnselen gemakkelijk onderschat worden. Aan recent Nederlands onderzoek ontleen ik twee voorbeelden die dit onderstrepen. Zo hebben Steijn en De Witte een duidelijk causaal verband vastgesteld tussen de klassepositie van de werknemers in de vier door hen onderzochte grote arbeidsorganisaties (gemeten met behulp van een nog wat meer gedifferentieerde

variant van het Goldthorpe-schema) en hun maatschappijbeeld. De klassenstructuur is ondanks haar fragmentatie nog steeds van belang bij de ontwikkeling van maatschappelijke oriëntaties, zo concluderen zij (Steijn en De Witte 1992, p. 273-276).¹³

Een tweede, zeer sprekende illustratie heeft betrekking op de muzikale smaak van de jeugd. Daarmee bevinden we ons middenin het domein van de levensstijlen. Niets lijkt meer individueel bepaald dan de voorkeuren van jongens en meisjes voor de diverse soorten popmuziek. Toch wist Tillekens bij een onderzoek naar deze voorkeuren niet alleen duidelijke patronen op te sporen, maar ook aan te tonen dat daarachter nog steeds een hoog-laag dimensie schuil gaat. Smaken verschillen, maar ook hier zijn zij althans voor een deel te plaatsen in een rangorde die loopt van 'élitair' naar 'populair', die een duidelijke samenhang vertoont met het opleidingsniveau van het ouderlijk milieu. Daarnaast bleken er ook andere dimensies te onderkennen die samenhangen met de oriëntatie op de jeugdcultuur, doch dat is minder opmerkelijk (Tillekens 1993).

Onderzoek als dit, dat levensstijlen in verband probeert te brengen met de sociale gelaagdheid van de samenleving, ontleent zijn theoretisch fundament minder aan de ideeën van Goldthorpe en andere stratificatie-onderzoekers dan aan de opvattingen van de Fransman Pierre Bourdieu. Deze heeft aangetoond dat levensstijlen, als symbolische kristallisatiepunten van de concurrentiestrijd tussen mensen, een belangrijke rol spelen bij de reproductie van klassenverhoudingen. Leefgewoonten en cultuuruitingen kunnen geordend worden op een ladder die loopt van laag naar hoog, aldus Bourdieu. De groepen die op de maatschappelijke ladder proberen te stijgen, doen pogingen om zich de leefstijlvormen die in de 'hogere kringen' gelden eigen te maken. De 'hogere kringen' gebruiken hun surplus aan culturele bagage om via de weg van de school hun bevoorrechte positie over te dragen op hun kinderen. De voortdurende inflatie van levensstijlen is net als de diploma-inflatie voor een belangrijk deel het gevolg van het streven van de middenklassen om middels de verwerving van cultureel kapitaal hoger op te komen. In deze theorie wordt door middel van de introductie van het begrip cultureel kapitaal de band tussen levensstijl en klasse hersteld (Tillekens 1986, Ganzeboom 1988). Het voert te ver om hier uitgebreid op in

te gaan.¹⁴ Ik stel vast dat levensstijlen, hoewel zij zeker een eigen dynamiek bezitten, toch nog steeds in meer of mindere mate sociaal-structureel verankerd zijn. Dat betekent dat ook op dit terrein het klassebegrip een bruikbare rol kan vervullen, zij het dat men zich daarbij expliciet rekenschap zou moeten geven van de betekenis van cultureel naast economisch kapitaal.¹⁵

Ik hoop hiermee voldoende argumenten aangedragen te hebben, om het nut van het vernieuwde klassebegrip aangetoond te hebben. Ik moet hier eerlijkheidshalve aan toevoegen dat met het hanteren ervan twee problemen verbonden zijn, die juist met het oog op de huidige maatschappelijke veranderingen van groot belang zijn. Dat is ten eerste de vraag hoe je moet omgaan met de (langdurig) werklozen. Kun je volstaan met de tot op heden gebruikelijke procedure om hen te classificeren op grond van hun laatste vervulde beroep of functie? Indien je de stelling dat er een 'onderklasse' in de maak zou zijn serieus wilt nemen, lijkt die aanpak niet langer bevredigend. Een vergelijkbare vraag kan worden gesteld met betrekking tot de wijze waarop vrouwen een plaats in de klassenstructuur toegewezen krijgen. De traditionele praktijk van het stratificatie-onderzoek hield in dat zij ingedeeld werden op basis van de positie van hun echtgenoot. Dit op grond van de veronderstelling dat huishoudens de centrale eenheid voor klassenanalyse vormen en dat de positie van het huishouden bepaald wordt door die van de mannelijke kostwinner. Deze procedure wordt thans zwaar bekritiseerd, op gronden die niet moeilijk te begrijpen zijn (zie bijvoorbeeld Marshall e.a. 1988 p. 103 e.v., Erikson & Goldthorpe 1992, p. 231 e.v.) Ik meen zelf dat het niet onjuist is om vast te houden aan de opvatting dat huishoudens centraal moeten staan, zolang daar de economische, culturele en sociale hulpbronnen, waarover de verschillende leden beschikken, 'gepooled' worden. Of de klassepositie van het huishouden echter onder alle omstandigheden uitsluitend met die van de man gelijkgesteld moet worden is een andere kwestie.

Besluit

Met de conclusie dat het klassebegrip ook onder de huidige maatschappelijke verhoudingen van belang blijft ben ik aan het einde van mijn betoog gekomen. De eerder besproken critici hebben geen ongelijk wanneer zij stellen dat klassen als collectiviteiten met een herkenbare sociale en

culturele identiteit aan het uiteenvallen zijn. Maar zij hebben de neiging het kind met het badwater weg te gooien, omdat zij de betekenis van een meer analytisch klassebegrip, dat zich richt op de samenhang tussen klasseposities, mobiliteit en de verdeling van levenskansen, onderschatten. Klasse blijft dus een belangrijk structurerend principe, dat wellicht minder dan vroeger het gedrag direct beïnvloedt (dat wil zeggen door middel van klassegecentreerde waarden en opvattingen), maar wel een grote invloed heeft op de verdeling van de hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken en op de mogelijkheden en beperkingen waarmee ze worden geconfronteerd.

Toch kunnen we er niet omheen dat het besef hiervan minder dan vroeger doordringt in de belevingswereld van de betrokkenen en in de maatschappelijke discussie. Daarin voeren vaak andere verschillen de boventoon, zoals sekse- en leeftijdsverschillen en daarmee verbonden verschillen in levensstijlen. Ik kan me niet aan de indruk onttrekken, dat het 'discours' over individualisering, flexibilisering, pluriformiteit enzovoorts in dit verband functioneert als een ideologie die bijdraagt aan de individualisering van ons denken over sociale ongelijkheid en de hardnekkigheid van sociaal-structurele verschillen verhult. Deze ideologie is invloedrijk, doch zij zou de komende jaren wel eens op haar grenzen kunnen stuiten. Grenzen die in eerste instantie besloten liggen in de weerbarstige werkelijkheid van het arbeidsbestel. De verwachtingen met betrekking tot betaalde arbeid zijn hooggespannen, maar zullen zij in de komende jaren ook worden ingelost? Jongeren die geconfronteerd worden met een 'flexibele' start, goed opgeleide vrouwen die merken dat er toch nog heel wat deuren op de arbeidsmarkt gesloten zijn, werknemers in uitvoerende of middelbare functies die de weg naar boven geblokkeerd zien, vijftigplussers die merken dat ze de facto afgeschreven worden maar er niet zomaar uit kunnen stappen worden allen in meer of mindere mate geconfronteerd met deze discrepantie tussen wens en werkelijkheid (Van Hoof 1993b).

De situatie zou zich nog kunnen verscherpen wanneer de groei van hoogwaardige banen, die ons in de jaren na de Tweede Wereldoorlog zoveel 'room at the top' verschaft heeft, zou gaan stagneren. Zo'n ontwikkeling lijkt mij een reële mogelijkheid en zal belangrijke consequenties hebben voor omvang en richting van de mobili-

teit. Neerwaartse mobiliteit zou daardoor een reëel perspectief kunnen worden. Hoe zal men proberen dat te vermijden? Door nog meer onderwijs te volgen? Maar is dat op den duur ook niet een doodlopende weg?

Zulke vragen wijzen op toenemende spanningen tussen de sociaal-culturele veranderingen die op dit moment binnen en buiten de wetenschap zoveel belangstelling trekken en de ingrijpende economische veranderingen die thans zo duidelijk doorwerken in het arbeidsbestel. Sociologen zouden zich niet moeten blindstaren op die sociaal-culturele trends, maar juist deze *contradicties* centraal moeten stellen. Het vernieuwde klassebegrip kan daarbij goede diensten bewijzen.

Noten

- 1 Dit artikel is een enigszins uitgebreide versie van de rede die op 3 december 1993 werd uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de algemene, empirische sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden. De auteur dankt Wim van Noort voor zijn gedetailleerde en stimulerende commentaar op een eerdere versie.
- 2 Dit verliep Frank Parkin alweer geruime tijd geleden tot de uitspraak 'Inside every neo-Marxist there seems to be a Weberian struggling to get out' (Parkin 1979, p. 25). Zie ook Kerstholt (1989).
- 3 Daaraan zal behalve de lagere waardering van neo-marxistische benaderingen in het algemeen ook wel niet vreemd zijn dat bij empirische toepassingen een neo-weberiaans klassenschema als dat van Goldthorpe het beter blijkt te doen dan neo-marxistische varianten als die van Wright (zie bijvoorbeeld Marshall e.a. 1988).
- 4 Door boeren en landarbeiders apart te onderscheiden ontstaat een variant met 9 klassen, die eveneens regelmatig in onderzoek gehanteerd wordt.
- 5 Een goed beeld van deze discussie en van het rijke empirische materiaal waarop men daarbij kan terugvallen is te vinden in een boekaflevering van het tijdschrift *Soziale Welt* uit 1990, geredigeerd door Berger en Hradil.
- 6 Ik wijs er in dit verband op met hoeveel gretigheid de genoemde auteurs en hun geestverwanten de opvattingen over de komst van nieuwe productieconcepten (Kern en Schumann) en over flexibele specialisatie (Piore en Sabel) overnemen (zie bijvoorbeeld Crook c.s. 1992, p. 167 e.v.).
- 7 Beck heeft zeker oog voor de toenemende risico's die de massawerkloosheid met zich meebrengt en voor het feit dat deze zwakke groepen op de arbeidsmarkt onevenredig zwaar treffen. Toch is hij van mening dat de werkloosheid in het kielzog van het individualiseringsproces wordt 'weggeindividualiseerd': ze wordt als specifieke episode in de individuele loopbaan geïntegreerd en met behulp van persoonsgebonden factoren (gebrek aan scholing, motivatie en dergelijke) 'verklaard' (Beck 1986, p. 143 e.v.).
- 8 Het spreekt vanzelf dat het gebrek aan doorstroming binnen organisaties ook andere redenen heeft, zoals de

verstopping van de interne arbeidsmarkt door de generatie veertigers (zie Becker 1992) en de hier en daar zichtbare tendens tot 'afplating' van organisaties.

- 9 Dat staat in tegenstelling tot de opvattingen van Crook, Pakulski en Waters, die de groei van deze klasse niet ontkennen, maar wel de instabiliteit ervan benadrukken.
- 10 Zij verwijten hun critici, ik denk terecht, dat zij slecht op de hoogte zijn van de conceptuele vernieuwingen en de methodisch-technische vooruitgang die in het moderne klasseonderzoek hebben plaatsgevonden. Met name door het gebruik van multivariate analysetechnieken is het meer dan vroeger mogelijk het relatieve gewicht van de klassepositie vast te stellen naast dat van andere factoren (zoals sekse of consumptiepatronen), terwijl cohortsgewijs opgezet onderzoek het mogelijk maakt uitspraken over veranderingen over langere periodes te doen.
- 11 De landen die in dit onderzoek betrokken werden, zijn Australië, Engeland en Wales, Frankrijk, West-Duitsland, Hongarije, Ierse Republiek, Japan, Noord-Ierland, Polen, Schotland, Zweden en de Verenigde Staten.
- 12 Dat is bedoeld als een rechtstreekse kritiek op de eerder besproken ideeën van Beck en Hradil, die zij weliswaar 'ausserordentlich aufregend' vinden, maar die volgens hen ook gekenmerkt worden door gebrekkige empirische bewijskracht en een weinig heldere theoretische status (p. 312).
- 13 Zulke conclusies vinden we ook (wellicht niet verrassend) in Brits onderzoek (Marshall e.a. 1988).
- 14 Deze benadering van levensstijlen, waarbij deze niet alleen op een leeftijds- maar ook op een hoog-laag dimensie geordend worden, vindt steun in recent Nederlands onderzoek (Ganzeboom 1988) en blijkt ook in het eerder genoemde Duitse onderzoek terug te vinden. Volgens Schulze kunnen de resultaten van dit soort onderzoek in een tweedimensionale ruimte die door leeftijd en opleiding gedefinieerd wordt, worden samengevat (Schulze 1990).
- 15 Daarbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een onderverdeling van Goldthorpes 'service class' in een economische en culturele elite, dat wil zeggen in beroepen waar economisch respectievelijk cultureel kapitaal de overheersende rol speelt (zie Ganzeboom 1988).

Literatuur

- Allaart, P.C. e.a. (1993), *Tendrapport Aanbod van arbeid 1993*, Den Haag, OSA.
- Beck, U. (1983), 'Jenseits von Stand und Klasse?' In: R. Kreckel (Hrsg.) *Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt* (Sonderband 2), Göttingen, Otto Schwarz & Co.
- Beck, U. (1986), *Risikogesellschaft. Auf den Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Berger, P.A. en S. Hradil (1990), 'Die modernisierung sozialer Ungleichheit und die neue Konturen ihrer Erforschung'. In: P.A. Berger en S. Hradil (Hrsg.), *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile*, Göttingen, Otto Schwarz & Co.
- Berger, P.A. en P. Sopp (1992), 'Bewegtere Zeiten? Zur Differenzierung von Erwerbsverlaufs mustern in Westdeutschland'. In: *Zeitschrift für Soziologie*, 21/3, p. 166-185.
- Crook, S., J. Pakulski en M. Waters (1992), *Postmodernization. Change in advanced society*, Londen, Sage.

- Doorn, J.A.A. van (1963), *Sociale ongelijkheid en Sociaal beleid*, Utrecht, Bijleveld.
- Dronkers, J. (1993), 'Gelijkheid van onderwijskansen: een illusie?' In: *Socialisme en Democratie*, 50/9, p. 405-410.
- Engbersen, G. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen*, Leiden, Stenfert Kroese.
- Erikson, R. en J.H. Goldthorpe (1992), *The constant flux. A study of class mobility in industrial societies*, Oxford, Clarendon Press.
- Ganzeboom, H. (1988), *Leefstijlen in Nederland. Een verkennende studie*, Rijswijk, SCP.
- Ganzeboom, H. e.a. (1987), 'Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland', In: *Mens en Maatschappij*, 62/1, p. 17-43.
- Giddens, A. (1993), *The class structure of advanced societies*, Londen, Hutchinson.
- Goldthorpe, J.H. (1980), *Social mobility and class structure in modern Britain*, Oxford, Clarendon Press.
- Goldthorpe, J.H. en G. Marshall (1992), 'The promising future of class analysis; a response tot recent critiques'. In: *Sociology*, 26/3, p. 381-400.
- Heek, F. van (1948), *Klassen en standenstructuur als sociologische begrippen*, Leiden, Stenfert Kroese.
- Heek, F. van (1973), *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat*, Meppel, Boom.
- Herz, T.A. (1990), 'Die Dienstklasse. Eine empirische Analyse ihrer demographischen, culturellen und politischen Identität'. In: Berger en Hradil, o.c., p. 231-252.
- Hoof, J.J. van (1990), *Vernieuwing en restauratie. Ontwikkelingen in het arbeidsbestel en in de arbeidssociologie*, Amsterdam, SUA.
- Hoof, J.J. van (1993a), 'Arbeidsmarkt en arbeidsmarktbeleid in de jaren '90'. In: A.W. van Asch en J.J. Boonstra (red.), *Personeelsvoorziening in een turbulente arbeidsmarkt*, Utrecht, Lemma.
- Hoof, J.J. van (1993b), 'Tussen wens en werkelijkheid. Organisaties, werknemers en loopbanen in de jaren '90'. In: M.C.A. de Grauw, L. Parlevliet en R.M.H. Spijkerman, *Loopbaanvraagstukken*, Alphen a/d Rijn, Samsom.
- Hradil, S. (1990), 'Postmoderne Sozialstruktur? Zur empirischen Relevanz einer 'modernen' Theorie sozialen Wandels'. In: Berger en Hradil, o.c., p. 125-150.
- Huijgen, F. (1989), *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland (deel 3)*, Den Haag, OSA.
- Kerstholt, F. (1989), *Tussen rationele keuze en Durkheimiaanse solidariteit. Over voortgang in theorie en onderzoek van sociale ongelijkheid*, Tilburg, Tilburg University Press.
- Kops, Y. (1993), *Flexibele starters. De transitiefase naar volwassenheid van jongeren in een onzekere arbeidsmarktsituatie*, Utrecht, ISOR.
- Marshall, G. e.a. (1988), *Social class in Modern Britain*, Londen, Hutchinson.
- Marsden, D. (1992), 'Lonen in Europees perspectief'. In: J. van Ruysseveldt e.a., *Arbeidsverhoudingen in Europa*, deel 2, Heerlen, Open Universiteit.
- Mayer, K.U. en H.P. Blossfeld (1990), 'Die gesellschaftliche Konstruktion sozialer Ungleichheit im Lebensverlauf'. In: Berger en Hradil, o.c., p. 297-318.
- Noll en Habich (1990), 'Individuele Wohlfahrt: Vertikale Ungleichheit oder horizontale Disparitäten'. In: Berger en Hradil, o.c., pp. 153-188.
- Parkin, F. (1979), *Marxism and class theory: a bourgeois critique*, New York, Columbia University Press.
- Salverda, W. (1990), 'Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt'. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 6/2, p. 4-17.
- Schulze, G. (1990), 'Die Transformation sozialer Milieus in der Bundesrepublik Deutschland'. In: Berger en Hradil, o.c., p. 409-432.
- Steijn, A.J. en M.C. de Witte (1992), *De Januskop van de industriële samenleving*, Alphen aan de Rijn, Samsom.
- Tillekens, G. (1986), 'Sociale stratificatie, klasse en habitus'. In: Th. Mensen en W. Meijnen (red.), *Sociale stratificatie en onderwijs*, Groningen, RION.
- Tillekens, G. (1993), 'Het patroon van de popmuziek. De vier dimensies van jeugdstijlen'. In: *Sociologische Gids*, 40/2, p. 177-194.
- Ultee, W.C. (1987), 'De kansen, risico's en resultaten van een onderzoeksprogramma: Van Heeks meerledige vraagstelling over mobiliteit'. In: *Mens en Maatschappij*, 62/2, p. 125-130.
- Ultee, W., W. Arts en H. Flap (1992), *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, Groningen, Wolters Noordhoff.
- Veendrick, L. (1993), *Het loon van de last*, Groningen, Wolters Noordhoff.
- WWR, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, (1990), *Een werkend perspectief*, Den Haag, SDU.
- Wilterdink, N.C. (1993), *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Groningen, Wolters Noordhoff.
- Wright, E.O. (1985), *Classes*, Londen, Verso.
- Wright, E.O. et al. (1982), 'The American class structure'. In: *American Sociological Review*, 47, p. 709-726.